

В. І. Свірыдзенка,
кандыдат педагагічных
навук, дацэнт

СІСТЭМА МАЎЛЕНЧААРЫЕНТАВАННЫХ ПРАКТЫКАВАННЯЎ І ЗАДАННЯЎ ДЛЯ АЗНАЯМЛЕННЯ ВУЧНЯЎ ПАЧАТКОВЫХ КЛАСАЎ З СІНТАКСІЧНЫМІ АДЗІНКАМІ

Уводзіны. У лінгвістыцы пад сістэмай разумеюць «сукупнасць заканамерна звязаных паміж сабой элементаў (прадметаў, з'яў, поглядаў, ведаў і пад.), якія складаюць пэўнае цэласнае ўтварэнне, адзінства» [1, с. 662]. У сучаснай педагагічнай навуцы слова «сістэма» ўжываецца ў значэнні «ўпарадкаванай сукупнасці ўзаемазвязаных кампанентаў (мэт, зместу, метадаў, сродкаў і арганізацыйных формаў навучання, выхавання і развіцця вучняў), якія характарызуюць у найбольш агульным, інварыянтным ... выглядзе ўсе састаўныя часткі ўласна педагагічнай дзейнасці ў дадзеных сацыяльных умовах» [2, с. 703].

Такім чынам, сістэма практыкаванняў і заданняў па развіцці маўлення — гэта сукупнасць узаемазвязаных сродкаў навучання і відаў дзейнасці, арыентаваных на развіццё маўлення вучняў.

Разам з тым, практыкаванне ў лінгваметодыцы разглядаецца як адзін з асноўных метадаў навучання, які «патрабуе ад вучняў шматразовага і варыятыўнага прымянення атрыманых ведаў на практыцы з мэтай выпрацоўкі ўменняў і навыкаў» [3, с.150].

Тыпалогія практыкаванняў. З розных падстаў, якія могуць быць прыняты пад увагу пры апісанні тыпалогіі практыкаванняў у лінгваметодыцы, найбольш істотнымі з'яўляюцца змест, на засваенне якога накіраваны практыкаванні, і спосаб дзейнасці вучняў, што прадвызначаецца тым ці іншым тыпам задання.

У залежнасці ад зместу выдзяляюць наступныя тыпы:

1) практыкаванні, разлічаныя на засваенне нормаў літаратурнай мовы;

2) практыкаванні, што маюць на мэце ўзбагачэнне маўлення вучняў сінанімічнымі сродкамі; да іх прымыкаюць тыя, якія: а) накіраваны на фарміраванне ўменняў адбіраць з рада суадносных сінтаксічных канструкцый найбольш трапныя для выражэння пэўнага зместу ў адпаведнасці з задачай і абставінамі маўлення; б) арыентаваныя на выпрацоўку ўменняў прыстасоўваць моўныя сродкі адзін да аднаго ў звязным выказванні [4].

Практыкаванні, накіраваныя на засваенне аднаго і таго ж віду працы, адрозніваюцца спосабам дзейнасці вучняў, на які арыентуе заданне. Па гэтай прымеце практыкаванні падзяляюць на аналітычныя (у іх пераважае аналіз ужо пабудаваных, гатовых канструкцый) і сінтэтычныя (прадугледжваюць самастойную пабудову словазлучэнняў, сказаў, тэкстаў) [5].

Па ступені самастойнасці і пазнавальнай актыўнасці школьнікаў выдзяляюць практыкаванні:

1) арыентаваныя на засваенне ўзору (прадугледжваюць практычнае засваенне дакладных, правільна пабудаваных сінтаксічных канструкцый, разуменне іх унутраных сувязяў, значэння, а таксама іх знешніх сувязяў у тэксце; значнае месца тут належыць аналітычным практыкаванням): запамінанне, завучванне прыгожых выказаў, словазлучэнняў; пабудова сказаў, словазлучэнняў па пытаннях настаўніка; складанне сінтаксічных канструкцый па ўзоры;

2) канструктыўныя (уключаюць заданні на пабудову або перабудову словазлучэнняў, сказаў з абавязковым выяўленнем і афармленнем унутраных і знешніх сувязяў; абапіраюцца на граматычныя паняцці і правілы): моўны эксперымент; сінанімічныя замены пэўных моўных фораў; пабудова розных адзінак мовы (па апорных элементах і прапанаваных схемах); развіццё зыходнага матэрыялу; скарачэнне зыходнай канструкцыі; рэдагаванне; дзяленне тэксту на сказы;

3) творчыя (прадугледжваюць працу без узораў і канструктыўных заданняў): выбар моўных сродкаў або тыпу маўлення ў адпаведнасці з прапанаванай схемай і сітуацыяй выказвання; канструяванне элементаў

выказвання з улікам прапанаванай маўленчай сітуацыі (складанне сказаў па апорных словах, словазлучэннях, па прадметных і сюжэтных малюнках); падрыхтоўка плана і рабочых матэрыялаў да сачынення на пэўную тэму; стварэнне фрагментаў сачынення; сачыненне на прапанаваную або самастойна сфармуляваную тэму ў пэўным стылі маўлення [4, 6].

Кожны з указаных тыпаў практыкаванняў складаецца з адпаведных заданняў. *Вучэбныя заданні* – «разнастайныя па змесце і аб'ёме віды вучэбнай працы, якія выконваюцца вучнямі па ўказанні педагога, неад'емная частка працэсу навучання і важны сродак яго актывізацыі» [2, с. 223].

Абапіраючыся на тыпалогію практыкаванняў, прапанаваную вышэй, і кіруючыся працамі вучоных-метадыстаў [5, 7, 8], пералічым віды сінтаксічных заданняў, арыентаваных на развіццё маўлення вучняў.

Пры знаёмстве са **словазлучэннем** увагу школьнікаў трэба звярнуць на:

граматычную і лексічную спалучальнасць слоў;

формаўтварэнне слоў, якія блізкія па значэнні, але падпарадкоўваюцца розным відам сувязі;

умовы функцыянавання словазлучэнняў рознай будовы і лексічнага нападзення ў розных сферах і формах маўлення.

Паколькі ступень самастойнасці і пазнавальнай актыўнасці вучняў пры працы з сінтаксічнымі адзінкамі павінна паступова ўзрастаць, то сістэма маўленча арыентаваных заданняў са словазлучэннем можа быць наступнай:

- Тлумачэнне значэнняў не асобных лексем, а словазлучэнняў, якія сустрэліся ў тэкстах. Выбіраюцца толькі спалучэнні слоў, незразумелыя дзецям ці ўжытыя ў пераносным значэнні, напрыклад: *Падзьмула з поўначы здаровым халадком (Я. Колас)*. Тлумачыцца спалучэнне *здоровы халадок*. Часам тлумачэнне словазлучэнняў аказваецца больш эфектыўным, чым тлумачэнне слоў, бо ў іх лепш выяўляюцца адценні значэнняў і спалучальнасць слоў.

- Знаходжанне ў тэкстах устойлівых спалучэнняў, тлумачэнне іх значэнняў. Складанне з устойлівымі спалучэннямі сказаў, невялікіх тэкстаў. Напрыклад:

Праводзілі Алега Адольфавіча ў далёкую дарогу дочкі — Эма і Света. Эма тады вучылася ў школе, а Света яшчэ хадзіла ў дзіцячы сад. Вельмі яны розныя, гэтыя дзяўчынкі. Эма — чарнявая, круглатварая, з вялікімі задуменымі вачыма — за што ні возьмецца, абавязкова давядзе да канца. «Матчына дачка!» — жартуе Алег Адольфавіч. Затое Света як дзве кроплі вады падобная на яго: рыжанькая, кірпатая, з россыпам залатога рабаціння на шчоках, рухавая. Хвілінкі на месцы не ўседзіць. (М. Герчык.)

- Складанне іменных словазлучэнняў з залежным прыметнікам у форме пісьмовых адказаў на пытанні (*Як называецца тэатр, у якім артыстамі з'яўляюцца лялькі? — Лялечны тэатр*).
- Замена іменных словазлучэнняў з прыназоўнікавым кіраваннем на блізкія па значэнні словазлучэнні з дапасаваннем (*ноч у верасні — вераснёвая ноч*) і вызначэнне часцін мовы, якія ўваходзяць у структуру словазлучэнняў.
- Утварэнне ад аднаго і таго ж назоўніка некалькіх аднакаранёвых прыметнікаў, складанне з імі словазлучэнняў (*вада — водны, вадзяны; водны шлях, вадзяны жук*).
- Утварэнне словазлучэнняў з новымі словамі, якія сустрэліся ў тэксце або ў працэсе дзейнасці, напрыклад: *Разляглася ў полі зіма, распусціла сівыя пасмы (А. Асіпенка). Пасмы – доўгія пасмы, мокрыя пасмы, пасмы дыму.*
- Складанне словазлучэнняў пры вывучэнні часцін мовы. Дзеці ўтвараюць словазлучэнні па апорных дзеясловах, назоўніках (*паеду (калі?) ..., прайсці (каля чаго?) ..., прайсці (што?) ...; павага (да каго?) ..., любоў (да чаго?) ..., цікавасць (да каго?) ...*).
- Падбор галоўных слоў словазлучэнняў па дадзеных залежных (*лясны, дзікі ... звер; (чытаць) ... кнігу, пісьмо, апавяданне*), падбор залежных слоў да дадзенага галоўнага (*бегчы ... хутка, дамоў, з татам*).

- Складанне словазлучэнняў шляхам спалучэння а) назоўніка з прыметнікам (*малако ... цёплае*), з назоўнікам (*пісьмо ... мамы, да мамы*); б) дзеяслова з назоўнікам (*маляваць ... поле*), з прыслоўем (*гаварыць ... доўга*).
- Утварэнне словазлучэнняў па схемах: прыметнік + назоўнік (*залаты пярсецёнак, залатыя словы*), дзеяслоў + назоўнік (*намаляваць малюнак, падпісаць шытак*).
- Утварэнне прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых словазлучэнняў, якія служаць для выражэння сінтаксічных адносін часу, месца, прычыны, мэты (*гуляць каля дома — дзе?, паехаць ранкам — калі?, ісці па хлеб — з якой мэтай?, смяяцца з радасці — чаму?*).
- Выпраўленне памылкова пабудаваных словазлучэнняў. Напрыклад, вучням прапануецца запісаць правільна: *летняя дзень, смяяцца над клоунам, дзякаваць маму*.
- Стварэнне тэкстаў па апорных словазлучэннях (*сумная восень, халодныя вятры, моцныя дажджы, пажоўклае лісце, адляцелі ў вырай*).

Азнямленне **са сказам** ў аспекце развіцця маўлення ўключае ў сябе навучанне пабудове сказаў, узбагачэнне маўлення школьнікаў разнастайнымі сінтаксічнымі канструкцыямі, выпрацоўку інтанацыйных уменняў. Неабходна засяродзіць увагу вучняў на:

семантыцы сказа, абумоўленай лексічным значэннем слоў, парадкам іх размяшчэння, эмацыянальна-экспрэсіўнымі і стылістычнымі асаблівасцямі;

інтанацыі, якая з'яўляецца сродкам, здольным уносіць сэнсавыя змены ў сказ і яго стылістычную афарбоўку;

фармальным баку сказа, звязаным з асаблівасцямі функцыянавання сказа, яго будовай, з наяўнасцю пэўных кампанентаў (членаў сказа) і ўзаемаадносінамі паміж імі.

З улікам паступовага ўзрастання ступені самастойнасці і пазнавальнай актыўнасці вучняў пры працы з сінтаксічнымі адзінкамі сістэма маўлення арыентаваных заданняў са сказам можа быць наступнай:

- Выбарачнае чытанне сказаў з тэксту для адказу на пытанні. Напрыклад, адказаць сказам з тэксту на пытанне: *як выглядаў караблік, які зрабіў Андрэйка?*

Маленькі капітан.

Вясна прыйшла неяк раптоўна. Выглянула ласкавае сонейка. Забруіў на вясновым сонейку вясёлы ручай.

Андрэйка знайшоў кавалак кары і зрабіў караблік. На ім быў капітанскі мосцік, прасторная палуба, высокая мачта з маленькім сцяжком і пластмасавы матрос. Гэта капітан. Разам з Толікам і Іванам Андрэйка выбег на вуліцу і асцярожна апусціў на ваду свой маленькі лёгкі караблік. Імклівы патак падхапіў і панёс караблік да возера. (Паводле Я. Бяганскай.)

- Поўныя адказы на пытанні настаўніка. У самым простым варыянце пытанне настаўніка служыць асновай пабудовы сказа-адказу і выконвае ролю «ўзору»: у ім дадзены не толькі асноўны змест адказу, які чакаецца, але і лексіка адказу і нават структура. Гэты прыём прымяняецца на самых ранніх ступенях навучання і паступова выцясяняецца больш складанымі варыянтамі:

пытанне фармулюецца так, каб вучні ўключылі, акрамя лексікі пытання, і іншыя словы;

пытанне ставіцца так, што ў вучняў узнікае неабходнасць складаць сказы, якія не капіруюць яго, а з'яўляюцца самастойнымі выказваннямі. Напрыклад, пытанні са словамі «*чаму?*», «*навошта?*» стымулююць стварэнне складаназалежных сказаў з даданымі часткамі прычыны, мэты.

- Развіццё маўленчага слыху і інтанацыйных уменняў, звязаных з вымаўленнем апавядальных, пыталых, пабуджальных, клічных сказаў, з выкарыстаннем інтанацыі пералічэння, супрацьпастаўлення. Напрыклад, вучням прапаноўваецца паставіць у сказах адпаведныя знакі прыпынку, выразна прачытаць тэкст па ролях.

— *Што, сябры, для жыта трэба* _

— *А для казкі* _

— *Ну, вядома, трэба глеба* _

— *Цішыня* _

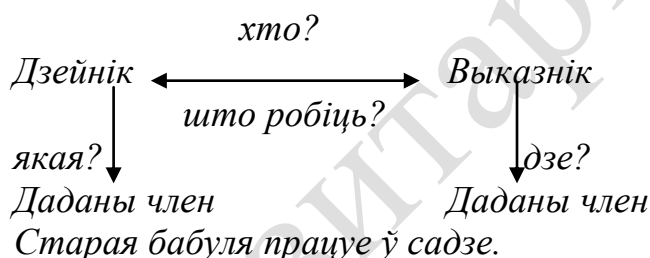
— *А для птушкі* _

— *Ну, а што для весялосці* _

— *Вышыня* _

— *Каб часцей бывалі ...* _ (М. Гелер.)

- Праца з дэфармаваным сказам. Варыянты гэтага практыкавання: а) усе словы даюцца ў патрэбнай форме, але з парушаным парадкам (*Конікі, траве, зялёнай, цвыркалі, у*); б) некаторыя словы стаяць у пачатковай форме, а некаторыя, змяненне якіх яшчэ не вывучалася, дадзены ў патрэбнай форме (*Вылезці, з, берлагу, мішка, за, пачухаць, вуха, сажмурыцца, сонца, ад*); в) усе словы стаяць у пачатковай форме (*Летам, Кастусь, хадзіць, збіраць, у, лес, кветкі, свісцёлкі, майстраваць*).
- Пашырэнне прэдыкатыўнага ядра сказа (*Птушка звiла (што?) ...*).
- Развіццё граматычнай асновы сказа словазлучэннямі і словамі (*Рукі пахнуць (чым?) (дым), (чым?) (спелыя маліны)*. — *Рукі пахнуць дымам, спелымі малінамі*).
- Дапісванне сказаў у адпаведнасці з пачаткам ці канцоўкай (... *спяваюць у лесе. Дзеці хадзілі ў ...*).
- Складанне сказаў па дадзенай сінтаксічнай схеме, напрыклад:

- Пабудова сказаў зададзенага тыпу (вывучанай канструкцыі) Напрыклад, вучням прапаноўваецца пабудаваць прасты развіты сказ (*Белы бусел прыляцеў з выраю*).
- Складанне сказаў, аналагічных дадзеным па сінтаксічнай структуры, але на другую тэму. Напрыклад, вучням прапануецца пабудаваць сказы па ўзору: *Згода будзе, нязгода руйнуе. (Бабуля расказвае, унук слухае.)*
- Перабудова сказаў: замена адных слоў ці граматычных формаў другімі напрыклад: *Цераз невялікі балоцісты луг мы прабіраемся да ракі Бярэзіны. - Цераз невялікі балоцісты луг я прабіраюся да ракі Бярэзіны. - Цераз невялікі*

балоцісты луг я прабіраўся да ракі Бярэзіны.- Цераз невялікі балоцісты луг хлопчык прабіраўся да ракі Бярэзіны.

- Выражэнне адной і той жа думкі некалькімі варыянтамі сказа, тлумачэнне адценняў значэння, якія пры гэтым узнікаюць. Напрыклад, даецца сказ: *У сакавіку растае снег, вясна набліжаецца.* Дзеці складаюць варыянты: *Ужо растаў снег, — значыць, хутка вясна. Вясна набліжаецца, вась і снег ужо растаў.*
- Скарачэнне развітага сказа, напрыклад: *Елачка выгінае свае калючыя галінкі. — Елачка выгінае свае галінкі. — Елачка выгінае галінкі.*
- Аб'яднанне двух або трох простых сказаў у адзін складаны (або просты з аднароднымі членамі) , напрыклад: *Палі накрыліся снегам. Дрэвы накрыліся снегам. Стрэхі накрыліся снегам. – Палі, дрэвы, стрэхі накрыліся снегам.*
- Перабудова простага неразвітага сказа ў развіты, у просты з аднароднымі членамі, у складаны сказ, напрыклад: *Птушкі пяюць. - Вясной птушкі пяюць званчэй. - Вясной птушкі выводзяць птушанят, званчэй пяюць. - Надыйшла вясна, і птушкі пяюць званчэй.*
- Рэдагаванне сказаў. Яно дазваляе фіксаваць увагу дзяцей на тыповых адхіленнях ад нормы і на спосабах ліквідацыі недахопаў маўлення, спрыяе фарміраванню навыкаў кантролю і самакантролю за правільнасцю і выразнасцю маўлення, вучыць удасканалваць асабістыя выказванні. З гэтай мэтай бяруцца памылкова ўтвораныя сказы з вучнёўскіх пераказаў і сачыненняў (*Надыходзіў вечар, а Васілінка не пакідае працу. Мая сабака ляжыць на ганку. Тонкая вясной сцяблінка з зямлі прабілася*).
- Работа з дэфармаваным тэкстам, у якім спецыяльна парушана лагічная сувязь паміж сказамі. Напрыклад:

Аднойчы Лена Іванова прынесла ў школу вожыка. Вясной ён засумаваў. Дзяўчынка палажыла яго на пол пасярод класа. Дзеці выпусцілі яго на волю. Вожык ляжаў нерухома. Ён хутка прывыкнуў да дзяцей і застаўся жыць у школе. Раптам ён устаў на лапы і пабег пад шафу. Дзяжурныя кармілі яго малаком, хлебам, зелянінай. Вожык пражыў у дзяцей усю зіму.

Вучні чытаюць тэкст і заўважаюць адсутнасць паслядоўнасці ў выказванні. Пасля гэтага сказы размяшчаюцца ў адпаведнасці з логікай выказвання. Адноўлены тэкст школьнікі чытаюць, усведамляючы закончанасць сказа і сэнсавую сувязь паміж сказамі. Такая праца развівае лагічнае мысленне вучняў.

- Складанне сказаў па малюнку ці серыі малюнкаў.
- Складанне сказаў па апорных словах. Напрыклад, школьнікам прапаноўваецца скласці сказы са словамі *плывуць, падзьмуў, засвяціла, гуляць*. Пры гэтым ім неабходна выкарыстаць словы *хмаркі, неба, лёгкія, ветрык, свежы, сонейка, яркае, дзеці*.
- Складанне сказаў на прапанаваную тэму («*Мая матуля*»).
- Стварэнне сказаў па ўласных назіраннях. Вучням даецца заданне скласці сачыненне-мініяцюру «*Фарбы асенняга лесу*» па матэрыялах назіранняў у час залатой восені.

Заклучэнне. Каб паспяхова развіваць маўленне малодшых школьнікаў пры азнаямленні з сінтаксічнымі адзінкамі, неабходна выкарыстоўваць сістэму практыкаванняў і заданняў са словазлучэннем і сказам. У ходзе правядзення такой працы актывізуецца слоўнік вучняў, дзеці засвойваюць граматычны лад мовы, адбываецца выпрацоўка пунктуацыйных навыкаў і выразнага чытання. Згаданыя практыкаванні і заданні ствараюць аснову для развіцця звязнага маўлення школьнікаў.

Літаратура

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. / рэдкал.: К. К. Астраховіч (гал. рэд) [і інш.]. — Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1977. — 1984. - Т. 5. Кн. 1. С – У / М. Р. Суднік (рэд. тома). -1982. – 662 с.
2. Современный словарь по педагогике / сост. Е. С. Рапацевич. – Мн.: Современное слово, 2001 – 928 с.
3. Яленскі, М. Г. Методыка выкладання беларускай мовы. Сучасная лінгвадыдактыка: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей

устаноў, якія забяспечваюць атрыманне выш. адукацыі / М. Г. Яленскі. – Мн.: Адукацыя і выхаванне, 2005. – 224 с.

4. Методика развития речи на уроках русского языка: кн. для учителя / Н. Е. Богуславская [и др.]; под ред. Т. А. Ладыженской. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Просвещение, 1991. — 239 с.

5. Львов, М. Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2121 «Педагогика и методика нач. обучения» / М. Р. Львов, Т. Г. Рамзаева, Н. Н. Светловская. — 2-е изд., перераб.— М.: Просвещение, 1987. — 415 с.

6. Методыка выкладання беларускай мовы ў пачатковых класах: вучэб. дапаможнік для фак. педагогікі і методыкі пачатковага навучання пед. ін-таў / Я. М. Івашуціч [і др.]; Пад рэд. А. П. Шанько. — Мінск: Выш. школа, 1986. — 408 с.

7. Львов, М. Р. Методика развития речи младших школьников: пособие для учителя / М. Р. Львов. — 2-е изд., перераб. — М.: Просвещение, 1985. — 176 с.

8. Фомичёва, Г. А. Работа над словосочетанием и предложением в начальных классах: пособие для учителей / Г. А. Фомичёва. — М.: Просвещение, 1981. — 159 с.

АНАТАЦЫЯ

У артыкуле апісваецца сістэма маўленчаарыентаваных практыкаванняў і заданняў для азнаямлення малодшых школьнікаў са словазлучэннем і сказам. Прапанаваныя сінтаксічныя практыкаванні і заданні забяспечваюць не толькі засваенне нормаў літаратурнай мовы, але і ўзбагачэнне маўлення вучняў сінанімічнымі канструкцыямі, фарміраванне ўменняў адбіраць, размяшчаць, звязваць сінтаксічныя сродкі мовы ў вусных і пісьмовых выказваннях. Большасць заданняў сумяшчае ў сабе вырашэнне граматыка-арфаграфічных задач і задач развіцця маўлення вучняў.

SUMMARY

In this article is described the system of exercises and tasks for acquainting with word combinations and sentence for primary schoolchildren. The offered syntactical exercises and tasks secure not only learning standards of literary language but enrichment the pupils' speech with synonym constructions and forming the abilities to choose, place and connect the syntactical means of language in oral and written opinions. Most of tasks combine solution of grammar-spelling problems for development speech of pupils.